

Névmásrendszer
a *Chartae Latinae Antiquiores*
szent galleni anyagában

(Lezárás dátuma: 2023. 01. 11.)

Tartalom

I. Bevezetés.....	2
I.1. A ChLA I–II. kötetének anyaga és a vizsgálati szöveganyag összeállítása	2
I.2. Az oklevél szerkezete és műfaji sajátosságai.....	3
I.3. Mutató névmások diakrón változása, határozott névelők és mutató névmások referenciális mezeje.....	7
I.4. A kutatás célja, főbb kérdései és munkamódszere	9
II. A névmásrendszer általános változásai.....	10
III. Az <i>is</i> visszaszorulása.....	12
IV. <i>Ipse</i> és <i>ille</i>	15
IV.1. Az <i>ipse</i> szemantikai mezejének vizsgálata az <i>ad ipsum monasterium</i> / <i>ipsius monasterii</i> formulákban és a <i>poenalis clausulában</i>	15
IV.2. <i>Ipse, ille, iste</i> a vágyonnal kapcsolatos kifejezésekben és formulákban (<i>res</i>) ...	21
V. <i>Hic</i> és <i>iste</i> összefüggése a szerződéssel kapcsolatos formulákban.....	24
VI. A vizsgálat konklúziói	27
Bibliográfia	30
ChLA 46. oklevél (saját fordítás).....	33

I. Bevezetés

Vizsgálatom tárgyát a mutató névmások szintaktikai és szemantikai analízise képezi vulgáris latin jellegű magánjogi oklevelekben, amelyeknek forrásául a *Chartae Latinae Antiquiores* szent galleni anyaga szolgál (rövidítve: ChLA I-II., azaz ChLA). E fejezetben a corpust általánosan jellemzem (1), majd kitérek a kutatás főbb problémáira, azaz (2) az oklevél műfaji és stiláris sajátosságaira, az ebből fakadó nehézségekre; (3) a mutató névmások változásaira, a névmások névelővé válásának szemantikai hátterére; (4) a vizsgálatot megalapozó problémákra.

I.1. A ChLA I–II. kötetének anyaga és a vizsgálati szöveganyag összeállítása

A ChLA első két kötete elsősorban olyan vulgáris latin jellegű magánjogi dokumentumokat tartalmaz, amelyek területileg Szent Gallenhez és környékéhez kapcsolódnak, általában a kolostorhoz kötődő valamelyik *scriba* (írnok) írta pergamenre, így területileg jól körülhatárolható szöveganyagot biztosít a nyelvészeti kutatáshoz. Többségük a VII. század 2. felében és a VIII. században keletkezett. Ugyanakkor a kötet elején korai papirusztöredékek is találhatók, azonban ezeket az időbeli egység érdekében és a corpus koherenciájának fenntartása érdekében kizártam a vizsgálatból; legfeljebb csak kontrasztként használhatók egy-egy formula esetén. Ugyanígy jártam el az erősen töredékes oklevelek esetén is, amelyek többnyire ugyan névmást se tartalmaztak, de ha mégis, a referenciális mező hiányában alkalmatlanok voltak a kiértékelésre.¹ Fontos szempont volt továbbá az is, hogy a vizsgálati anyagba ne kerüljön bele olyan dokumentum, amelyik már a Karoling-reform normalizációs törekvéének lenyomatát tükrözheti, így a Nagy Károly (illetve kancelláriája) által kibocsátott okleveleket is kirekesztettem.² Az oklevelek többnyire *donatiók* (sokszor *precaria*-kikötéssel) vagy bérbeadások, s ezért a különféle egyházi leveleket, iratokat a műfaji és a szövegezési eltérések miatt nem vizsgáltam.³ Végül pedig szintén nem vizsgáltam a paleográfiailag másolatnak vagy az eredetiségét tekintve bizonytalannak minősített iratokat.⁴ Így végül 129 pergamenen hagyományozódott, eredeti oklevél képezi a vizsgálat tárgyát.

¹ ChLA I. 1a,b–39.

² ChLA II. 157–158.: ugyanakkor ezek is magukon viselik a vulgáris nyelvhasználat nyomait, csak kisebb mértékben, mert szintén a normalizációs folyamat előtt keletkeztek, de nem Szent Gallen vonzáskörzetében.

³ ChLA II. 171–178.

⁴ ChLA I. 42; 47; 53; ChLA II. 129; 137; 160.

I.2. Az oklevél szerkezete és műfaji sajátosságai

Az oklevelek nyelve sajátos, nemcsak a *terminus technicusok*, valamint a pontosságra való törekvésből származó fokozott névmáshasználat és többszörös determinálás, ismétlések miatt, hanem mivel szövegében múlt és jelen idősíkjá egyesül, vegyül.⁵ Ebből következik, hogy noha a bevezetőben vulgáris latin által befolyásolt szövegekként utaltam e magánjogi dokumentumokra, azonban korántsem egyértelmű, mennyiben felelnek meg e kritériumnak. Ezért röviden tárgyalni fogom a vulgáris latin és a jogi szaknyelv viszonyát, majd az oklevelek nyelvi és stiláris sajátosságait.

Vulgáris latin alatt a nyelv egy olyan, a beszélt nyelvhasználaton alapuló változatát szokás érteni, ami alapvetően az alsóbb társadalmi rétegek sajátja, de beszélőiről mindenképp elmondható, hogy nem vagy csak kis mértékben részesültek oktatásban.⁶ A meghatározásból kitűnik: a vulgáris latint a klasszikus latin felől definiálták, holott ez utóbbi alakult ki később nyelvművelés révén, s vált írásbeli normává.⁷ További problémát jelent, hogy a vulgáris latin esetében a beszélt nyelvi kitétel önmagában is ellehetetlenítené a kutatásokat, mert csak írásos forrásokkal rendelkezünk. Az oklevélírók esetében pedig az oktatás teljes hiányáról sem lehet beszélni, még akkor sem, ha a latinságuk az eltérő nyelvi kompetencia és edukáció révén különböző színvonalú volt. Az egyik álláspont szerint minden írásbeli megnyilatkozás normatív szándékkal születik, azonban a beszélő képzettsége, készsége rányomja bélyegét a szövegre.⁸ Még ha ez vitatható is bizonyos esetekben (graffitók), az oklevelek esetében mindenképp helytáll, ugyanis ezek olyan dokumentumok, amelyeknek nemcsak a szerződő felek közt és kis földrajzi távolságon belül kell érvényre jutniuk, hanem az egyház- és államapparátuson belül is. Ráadásul a normativitásra való igény egyértelmű bizonyítéka a hiperkorrekciók megléte: *ad ipsam superius nominatam aecclesiam* (ChLA 61.3), *Hactum in Scercingas villa publice* (ChLA 113.8), amint az látszik az *ecclesia* diftongusos írásmódjáról, valamint *actum* szó elején indokolatlanul megjelenő *h* esetén is. Ebből tehát következik, hogy az oklevelek formális nyelve önmagában nem akadályozza a vulgáris tendenciák vizsgálatának. Erre további bizonyíték, hogy a szent galleni oklevelek népnyelvi szavakat is tartalmaznak (ófelnémet *frischinga* = szopós malac; vulgáris latin *caballus* = ló).⁹ Összegezve tehát: a ChLA dokumentumai egyértelműen vulgáris latin jegyeket viselnek.

⁵ A formulák és kötött mondat szerkesztések révén.

⁶ Herman (2003) 13–16.

⁷ Adamik (2009) 25–26.

⁸ Herman (2003) 15–16.

⁹ MLLM: 455. Zeller (2021) 162–172.

A vulgáris latin feltétel teljesülése azonban még nem teszi egyértelművé a jogi szövegek vizsgálatát, elsősorban annak sajátos nyelvhasználatából adódóan a következő tényezők miatt: (1) *terminus technicus*ok nagy száma (*dono*, *transfundo*, *commutatio/concambium*, *proservire*, *precaria*) (2) sajátos megfogalmazás (*visus sum habere*); (2) precizításra, a félreértés elkerülésére irányuló törekvés (nagyfokú névmáshasználat; kettős determinálás;¹⁰ ismétlések, amelyek gyakran keretes szerkezetet eredményeznek). Ez (2) pedig hozzájárul a formulák kialakulásához és rögzüléséhez, amelyek az egyszerű szókapcsolatoktól (*ad ipsum monasterium*; *in ea vero ratione*; *id est* után felsorolás) a mondszerkesztésen át *clausulákat* eredményeznek, azaz létrehoznak egy olyan szerkezetet, amelynek váza többé-kevésbé a legtöbb jogi dokumentumot jellemzi. Ezt a vázat a ChLA 46. oklevelén mutatom be (fordítás a 33. oldalon).¹¹

A *donatiós*, azaz adományozási oklevél elején a *donatiós clausula* van, amelyben a *scriba* rögzíti az adományozás tényét, az adományozót (*donator*; D) és a kedvezményezettet (*recipiens*; R), valamint az adományozás tárgyát képező ingó és ingatlan vagyon felsorolását, ill. ezek elhelyezkedését (melyik „megyében”, azaz *gauban* és településen találhatóak).¹² Ennek a résznek gyakori eleme a *pia causa* (PC), azaz a kegyes szándék megjelölése.

(PC) *In Christi nomine.*

(R) *Domino sancto et in Christo venerabile patri Audomaro abbati Durgaugensi
seo de monastirio sancti Gallonis.*

(D) *Ego Cauzpertus **domamus***¹³

(R) *ad monastirium vestrum ad ecclesia sancti Gallonis, ubi corpus ipsius
requiescit,*

(PC) *pro mercede anime meae facultaticula mea recipere deberetis post
discessum meum;*

(R) **dono** vobis donatumque in perpetuo ut permaneat esse volo,

(felsorolás) *hoc est in pago Brisegaugense, in vila, qui dicitur Uuarbinach et in
Artiouinia et in Minsilido et in Adaghilinisuuillare, quid in istas villas visus sum*

¹⁰ Selig (1992) 126–127: azaz egy alárendelő (ált. vonatkozó névmással bevezetett) mellékmondat, amely névmással ellátott főnévtől függ

¹¹ Az oklevelek átirata paleográfiai, azaz nincs klasszicizálva, a tanulmány során az idézetek végig a ChLA-ban található formában szerepelnek, attól csak az *e caudata* esetében térek el, tekintve, hogy ez gyakorlatilag az *ae* diftongus rövidítése, és a ChLA is feloldja a kéziratok rövidítéseit (azokat dőlt szedéssel jelezve az álló betűkkel szedett latin szövegben). Emellett a 46. oklevél fordítása a mellékletben megtalálható.

¹² Nemes (2020) 325–328.

¹³ azaz: *donamus*

*habere, picuniis, casas, casalis, mancippiis, agra, prada, silvis, pascuis, aquis
aquarumque decursibus, tam movele, quam inmovele, omnia ex omnibus parte
mea ex integra, que mihi inter fratres meos avenit, a die presente **trado**
(R) ad ecclesia sancti Gallonis et ad monachis ibidem servientibus,*

Mint látható, háromszor jelenik meg az adományozás ténye (*domamus, dono, trado*), az adományozó közvetlenül ugyan csak egyszer, de a kedvezményezettek négyszer is. Ez tehát a precizításra való törekvés két hozadékát mutatja, egyrészt amikor az ismétlés mutató névmás és névszó kettősével történik (*in vila ... in istas villas*), másrészt amikor a teljes megnevezés újra szerepel (*ad ecclesia sancti Gallonis*).¹⁴

Ezután, mivel a legtöbb adományozás általában *precaria* vagy *servitium* keretében történik, azaz a földtulajdon ugyan átkerül az egyházhoz, de a művelés és hasznélvezet joga az adományozót illeti, így bérleti díjat fizet a használatért, amelynek megállapítása és a bérleti viszony időbeli rögzítése is megtörténik:

*et pro istas res proservire volo annis singulis, ho est soledum unum, et si mihi
infans natus fuerit, in ipso servitio permaneat, et si femina mihi nata fuerit,
ipsas res medias possedeat, proserviat ipsum servitium, quod super scriptum
est, et illa media pars de ipsas res stet ad subradictum monestirium, et si ita
proservire noluerint, nula exinde habeant potestate et ipsa facultacula mea
permaneat ad supradictum monastirium, ut quidquid exinde pars monastirii
facere voluerit, libera ha firmissima in dei nomine in omnibus habeat potestate.*

Azon túl, hogy a már említett ismétlések, visszautalások lépten-nyomon megtalálhatók a szövegben, a precizításra utal, hogy külön megnevezi az esetlegesen születő örökösök nemét, valamint kettős meghatározás is előfordul, ami egy jelzővel/névmással bővített névszói frázis és mellékmondati körülírásból áll (*proserviat ipsum servitium, quod super scriptum est*). A felsorolás továbbra is *hoc est*-tel történik.

Ezt követően általában *poenalis clausula* áll (kötbérikikötés),¹⁵ ami a szerződösszegésre vonatkozó bírságot szabja meg (a félkövéren szedett rész általában egy gyakran ismétlődő mondatszerkesztési sajátosság):

¹⁴ Érdekességképp, ez jellemzi a narratív szövegeket is, különösen gyakori az *Itinearium Egeriae*-ben: Fruyt (2003) 100–102.

¹⁵ Kaser (1971) 433–434.

Siquis ego aut heredis mei aut ulla opposita persona, qui contra hanc donatione ista venire temptaverit, tunc inferat parte custodiente dupla repetitione, et a fisco auri liberas duas et argenti pondera tres,

Végül a főszöveg *firmatiós clausulája* szerepel,¹⁶ amely a dokumentum érvényességét hivatott biztosítani:

*et nihilhomenus presens donatio istic **omni tempore firma et stabilis permaneat cum stipulatione subnexa.***

Míg a *presens donatio istic* a változó összetevőjű formulákra szolgál példaként, ahol mind a *praesens*, mind az *iste* kölcsönösen felcserélhető és elhagyható elem, addig a *stipulatione subnexa* a szinte már elfeledett értelmű zárványformulák alkotóeleme.¹⁷

Végül a keletkezés helye, ideje, a tanúk felsorolása következik, majd az írnok neve, aláírása zárja az oklevelet:

Actum ad monastirium sancti Gallonis publice. Signum Cauzperti, qui hanc donationem fieri rocavit. Thiotones testes. Annones testes. Fruochonolfi testes. Liutheranni testes. Uulfperti testes. Starcfreti testes. Potichones testes. Ego Liutfritus presbiter SS VI. kalendas novembris, ano tercio, renante domnum nostrum Pippinum regem.

E jellemzésből látszik, hogy az oklevelek szövege (és a jogi szaknyelv) sajátos, nemcsak a *terminus technicusok* és a precizításra törekvésből fakadó (in)variábilis ismétlések miatt, amely a klasszikustól eltérő névmáshasználatot tesz lehetővé, hanem mert ötvözi a múltbeli kifejezések, formulák és a kor nyelvhasználatának elemeit. Felvethető a kérdés, hogyha ennyire kötött a nyelvezet, hogyan kivitelezhető a névmások szemantikai és szintaktikai vizsgálata. A formulák ugyan kötöttek, de a bennük megjelenő anomáliák, a precizitást célzó elemek feldúsulása (pl. névmáshalmazozás) segítségével vizsgálható az általános tendencia (norma,

¹⁶ Rio (2009) 204.

¹⁷ Rio (2009) 204.

hagyomány), valamint az eltérés.¹⁸ A formulák ezenfelül – noha kritikával kell kezelni őket – segítik az egyébként terjedelmes okleveles *corpus* tagolását, és lehetővé teszik, hogy a mutató névmások általános jellemzésén túl egy-egy részletet, aljelentést fel lehessen fejteni. Ráadásul a névmások nagy száma se hátrány, hiszen épp ezáltal válik összevethetővé a rendelkezésre álló okleveles kutatások eredményeivel.¹⁹

I.3. Mutató névmások diakrón változása, határozott névelők és mutató névmások referenciális mezeje

Az okleveles és az elbeszélő forrásokban a mutató névmások használatában, ill. szemantikájában változások következnek be. A változás egyrészt a névszó melletti (adnominális) és névszó helyetti (pronominális) viszonyok átalakulásával jellemezhető. Míg az i.e. II–I. században az okleveles forrásokban az adnominális-pronominális arány kb. 3:2, addig az I–IV. században kiegyenlítődik, majd ismét az adnominális használat kerül döntő túlsúlyba (V–X. sz.), azaz a névmások főnevekkel nominális frázist/szintagmát alkotnak, s ritkábban fordulnak elő a névszó helyett.²⁰ Emellett szemantikai változásokon is átesnek. Egyrészt míg a *hic-ille-iste* tér- és időbeli meghatározottságában ugyan a *hic* megőrzi eredeti *hic et nunc*, azaz közelre mutató jellegét, addig az *iste* egyre inkább beszüremkedik a *hic* által meghatározott pozíciókba, emellett 2. személyű igék mellett kezd el szerepelni. Az *ille*, ami eredendően a beszélőhöz és hallgatóhoz időben és térben egyaránt távol eső dolgok/személyek/események referense, távolra mutató jelentésében meggyengül, s ugyan visszautalásokban, azaz anaforikusan továbbra is használatos, a távolság immár a szöveg terében jelenik meg, átveszi mintegy az *is* szerepét. Ez utóbbira utal az is, hogy az *ille* válik az alárendelt mondatok utalószavává. De a legszembetűnőbb: az *ipse* exkluzív azonosságot („ugyanaz és nem a másik”) kifejező szerepből az anaforikus kifejezések *illénél* is gyakoribb adnominális összetevőjévé válik, kiváltja az *idemet*, miközben bizonyos esetekben megőrzi nyomatékosító (*intensivum*) szerepét. A folyamat tehát az *is* visszaszorulásával és az *ille-ipse* előfordulási gyakoriságának rohamos számbeli emelkedésével jár.²¹ Ezzel párhuzamosan a latin nyelvben (az átmeneti

¹⁸ Az oklevelek variábilis elemeire is van példa, e fejezetben a *donatiōs clausula* alatt idézett szövegrészben, ahol a birtokelemek felsorolása a változó alkotóelemek közé tartozik, de az egyes oklevelekben bírság/bérleti díj értéke is mutat eltérést.

¹⁹ Calboli (1999) és (2006): a pompeji Sulpicius bankház okleveleit vizsgálja; Ciccarelli (2017): ChLA L–LII.; Plocharz (2019) *Codice Diplomatico Gaetano / Amalfitano / Verginiano / Longobardo* és ChLA (Salerno); Selig (1992): *Fontes Iuris Romani Antiqui, Tabellae Ceratae, Tablettes Albertini, Ravennatische Papyri, Codice Diplomatico Longobardo, Diplômes Originaux des Mérovingiens*

²⁰ Galdi (2022) 1.

²¹ Leumann – Hoffmann – Szantyr (1972) 173–190.; Väänänen (1981)³ 120–122. Selig (1992) 128–138.

periódusban)²² megjelenik a névelő, amely elsősorban az *illéből*, néhányszor az *ipseből* vezethető le.²³

A mutató névmások határozott névelővé válására többféle grammatikalizációs hipotézis van, amelyek a folyamatot a névmások referenciájában bekövetkezett változások és a grammatikalizáció során bekövetkező szemantikai kiüresedés felől közelítik meg.²⁴ Selig megfogalmazásával élve a határozott névelő olyan determináns, amelynek szintaktikai maximuma van (rögzített helye), s szemantikai minimuma.²⁵ Ugyanakkor a definícióval szemben nehezebb meghatározni névelő és névmás viszonyát, a köztük lévő különbséget részben amiatt, hogy egyik a másikból fejlődött ki.²⁶ Mindkettő determináns (meghatározottsággal ruházza fel a névszót, amire vonatkozik), mindkettő használható deiktikusan, ana- és kataforikusan (rá-, vissza- és előreutalásra), valamint helyettesíthetnek 3. személyt.²⁷

További vizsgálati szempont a határozott névelő referenciális mezeje, amely az anafora közvetlenségével és közvetettségével jellemezhető, s minél gyengébb, közvetettebb, távolibb, tehát elvontabb a kapcsolat referencia és referens között (azaz a „dolog” és a rá visszautaló szó(kapcsolat) között), annál erősebb a névelő „névelőisége”. Az alábbi négy kategória különböztethető meg a névelő kapcsán: (1) deiktikus (közvetlen, szituációs használat); (2) direkt anafora (amikor ugyanaz a szó ismétlődik, csak a második esetben már határozott névelővel áll); (3) indirekt anafora (3.a: a határozott névelővel álló szó nem ismétlés eredménye, hanem a határozottság a korábbi kontextusban „vet horgonyt”, asszociatív a kapcsolat a határozott névelővel ellátott szó és a korábbi kontextus között; 3.b: rész-egész viszony van a határozott névelővel álló szó és a kontextus egy korábbi szava között); (4) a határozott névelős szó a közösség általános ismeretére hagyatkozik (pl.: *the Queen* megnevezés az angol nyelvben II. Erzsébet háláig, vagy magyarul az általános kijelentésekre: *Az olvasás jó.*).²⁸ Ugyanez a szempontrendszer a névmásokra is vonatkoztatható. Így (1) a *hee precaria*

²² Adamik (2009) 22; 27: megértési szakadék kialakulásának ideje a latin írott és beszélt változata(i) között (Gallia: VIII. sz.; Itália és Hispánia: IX–X. sz.)

²³ Aebischer (1948); Tamás (1977) 101–102.; Banniard (1995) 318.; Ledgeway (2012) 96–107.

²⁴ Selig (1992) 183–185; Carlier – De Mulder (2010) 262–264.: ahol az *ille* és az *ipse* eltérő erősségű referenciális mezejéből következik, hogy az *ipse* azonosság-jelölésével megerősíti az anaforák sorát, míg az *ille* a jelen kontextusán kívül elhelyezkedőre is utalhat, ezáltal aktivizálva a kommunikációban résztvevők háttértudását.

²⁵ Selig (1992) 114–120.

²⁶ Példa gyanánt a német *der, die, das* névelő a mutató névmás *der, die, das*-ból származik, ragozásban *gen.*-ban különülnek el: *des, der, des* a névelő és *dessen, deren, dessen* a mutató névmás esetében (*Das hab’ ich nicht gesagt.*). A helyzet összetettebb ott, ahol az esetrendszer visszaépült. Így a franciában: *Il est arrivé le douze mai.*; *La chatte miaule, je vais la nourrir.* Vagy az olaszban: *Mangialo!*; *Sì, la voglio.*

²⁷ Renzi (1997) 8–9.

²⁸ Skrzypek, D. – Piotrowska, A. – Jaworski, R. (2021) 14–18.

fieri rogavit (ChLA 50.8) esetében a *hic* közvetlen, szituációs használatban áll: mind az oklevél írásakor és a szerződéskötés terében kézzelfoghatóan jelen van a dokumentum, amelynek érvényessége nemcsak a létrejöttének pillanatában, hanem később is, az oklevél szövege által az olvasó számára újra felidézhető, tehát szövegszintű deixisről van szó. Direkt anaforára például (2) *ipsas res medias possedeat* (ChLA 46.8), amelyet megelőzött a (3.a) *pro istas res proservire volo* (ChLA 46.7), ami pedig az indirekt anafora kontextusban gyökerező esete, hiszen előtte a vagyontárgyak egyenként fel vannak sorolva. Ami eddig a referenciális vizsgálattal konklúzióként levonható, az az, hogy a 4. használat az egyetlen, amelyik egyedül a határozott névelő sajátja, mutató névmásé semmiképp.

Lezárásképp hozzátenném, hogy a határozott névelő és a névmás között egy további elméleti különbség is van: az alkalmazás automatizmusa.²⁹ Hiszen a mondat grammatikai jólformáltsága múlik azon, hogy névelővel vagy anélkül áll-e az adott szó, míg a mutató névmás esetében lazább a viszony determináns és determinált között.³⁰

I.4. A kutatás célja, főbb kérdései és munkamódszere

A dolgozat célja a ChLA mutató névmásainak vizsgálata szintaktikai és szemantikai módon, kvalitatív és kvantitatív adatok elemzésével.

Az oklevelekben a következő névmások fordultak elő: *is*, *idem*, *hic*, *iste*, *ille*, *ipse*. Emellett feltüntettem a metanyelvi elemeket (*supradictus*, *superius nominatus* etc.) és a *suus*-t is, ugyanis ennek szerepét hol az *is*, hol – elvértve – az *ipse* tölti be. Mivel a ChLA-ból nem készült digitális feldolgozás, sem adatbázis, így a vizsgálati szempontokat magam állítottam fel. Az alábbi fő kategóriákat állapítottam meg:

- (1) a szövegrészletben szereplő névmás/metanyelvi elem/birtokos névmás típusa
- (2) van-e duplikáció és/vagy kétszeres meghatározottság (ebben az esetben a részek feltüntetése úgy, hogy az egymáshoz viszonyított elhelyezkedésük is látszódjon)
- (3) pro- és adnominalitás (ez alapján más okleveles vizsgálatokkal is összevethetővé válik, illetve a szemantikai mező vizsgálata adnominálisan szolgál a legtöbb információval)

²⁹ Herman (2003)

³⁰ Generatív nyelvészeti szempontból a determináns frázisának (DP) része a nominális frázis (NP). A DP feje a névelő, míg komplementuma az NP. A mutató névmások csak a DP specifikátori pozícióját képesek betölteni. Továbbiak: Giusti (2001) 157–172.

(4) a névmás/metanyelvi elem által betöltött funkció: ana-, katafora,³¹ deixis, explikatív szerep, nyomatékosítás (*intensivum*), birtokviszony kifejezése, személyes névmást helyettesít, artikuloid jelleg felvethető-e

(Itt megjegyezném, hogy minden mutató névmás, amelyik 3. személyt helyettesít vagy birtokos jelzőként szerepel, egyben anaforikus is.)

(5) Végül figyelembe véve, hogy egyes formulák nagyfokú névmás-specificitással rendelkeznek, azaz egyes szavak csak meghatározott névmásokkal állhatnak, ezek alapján is csoportosítottam. A vizsgálat szempontjából fontos kategóriák: *ecclesia* (ahol *ecclesia*, *monasterium*, *sanctus locus* szerepel); *res* (a vagyonelemnek és a részeinek a megnevezésére); *charta* (a szerződéskötés, adományozás tényét rögzíti: *charta*, *instrumentum*, *factum*, *donatio* etc. esetén).

A vizsgálat során arra keresem a választ, hogy mi idézte elő a névmásrendszer átrendeződését: az *is* visszaszorulását és az *ipse* előretörését, a mutató névmások által betöltött szerepeket, szemantikai jellegeket (*is*, *hic*, *ille*, *ipse* és *iste* esetén), s hogy ezek mennyiben feleltethetők meg az okleveles kutatás eddigi eredményeivel. Továbbá, hogy az *ipse* kiterjedt jelentésmezeje szűkíthető-e egy-egy előfordulás esetében. A névmásokat elsősorban a formulák segítségével fogom vizsgálni, mert így az anomáliák könnyebben kiszűrhetőek, s külön elemezhetőek. Ezt a módszert egyedül az *is*-nél nem alkalmaztam, de ennek magyarázatára lentebb térek ki, a névmás vizsgálatokor.

II. A névmásrendszer általános változásai

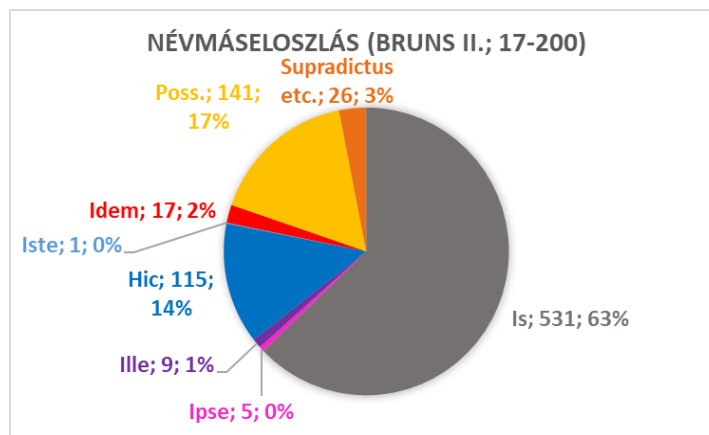
I.3. alfejezetben leírtaknak megfelelően a névmásrendszeren belül átrendeződés kezdődik a II-III. századtól kezdve.³² Az *is*, ami az általános ana- és kataforikus funkciót látta el, valamint helyettesítette a 3. személyt, kezd visszaszorulni. E változás demonstrálására a ChLA anyagát egy korábbi, nagy mennyiségű forrással vetem össze. Erre a *Fontes Iuri Antiqui* (Bruns I–III.) 3 részes kötetgyűjteményéből a 2. oklevélcsoportot választottam ki, amely i.u. 17–200 között keletkezett dokumentumokat tartalmaz. A táblázatot Selig adatainak felhasználásával készítettem.³³

³¹ A szövegekben az ana- és kataforikus viszonyok noha összetettek, a kategorizáció során elkerülhetetlen az egyszerűsítés annak érdekében, hogy a nagy mennyiségű adat elemezhető legyen. Ezért e kategóriák a névmás és közvetlen környezetének direkt viszonyát fejezik ki, így egy *illas res*, *quas* kifejezés kataforikusnak számít akkor is, amikor a vagyonelemeket már felsorolták korábban, tehát indirekt módon az *illas res* anaforikus lenne. Az egyszerűsítés kompenzálására szolgálnak az egyedi esetek hosszas elemzései. Ana – és katafora összemosódásáról bővebben: Selig (1992) 165–170.

³² Selig (1992) 153.

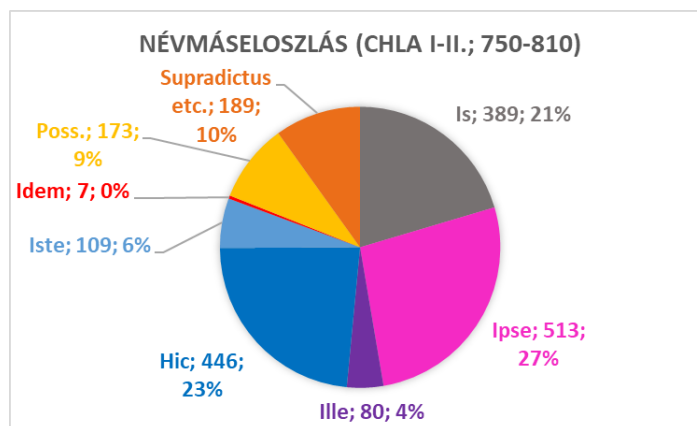
³³ Selig (1992) 36–38.

Bruns II.	Névmáseloszlás ($\Sigma 845$)
Is	531
Ipse	5
Ille	9
Hic	115
Iste	1
Idem	17
Poss.	141
Supradictus	26

1. ábra Névmáseloszlás (Bruns II.; 17-200)

ChLA I-II. (750-810)	Névmáseloszlás ($\Sigma 1907$)
Is	389
Ipse	513
Ille	80
Hic	446
Iste	109
Idem	7
Poss.	173
Supradictus	189

2. ábra Névmáseloszlás (ChLA I-II.; 750-810)

Az 1. ábráról leolvasható, hogy az *is* az összes névmás vagy az azt helyettesíthető metanyelvi elem közel kétharmadát alkotja. Az *ipse*, *ille* és *iste* mennyisége elenyésző, a metanyelvi elemek száma szintén kevés. Ezzel szemben a ChLA vizsgálati ábrájából az derül ki, hogy az *is* mintegy harmadára csökken, az *ipse* több mint ötszörösére nő, az *ille* is gyarapodásnak indul. De megnő a *hic* és a metanyelvi elemek mennyisége is, míg a birtokos névmások aránya közel a felére esik vissza, az *idem* pedig inszignifikánssá válik. Az összevetés alapján elmondható, hogy az *is* visszaszorulását az *ipse* és a *hic* számottevő térnyerése kíséri, amely valószínűsíti, hogy e két névmás veszi át a szerepét.³⁴

³⁴ Calboli (2006) 160.: A TPSulp I. sz.-i névmáseloszlása a következőképpen alakul: *is* ($\Sigma 93$; 64%); *hic* ($\Sigma 12$; 8%); *iste* és *ille* ($\Sigma 0$; 0%); *ipse* ($\Sigma 10$; 7%); *idem* ($\Sigma 9$; 6%); *suus* ($\Sigma 21$; 15%). Calboli a határozatlan és vonatkozó névmásokat is vizsgál, így az eloszlások az általam kiválasztott kategóriákon belül érvényesek.

III. Az *is* visszaszorulása

E fejezetben arra keresem a választ, hogy minek köszönhető az *is* visszaszorulása.

A corpus vizsgálata során feltűnően magasnak bizonyult az *id est* explikatív használat. Ezt a grammatikalizált kifejezés olyankor fordul elő, amikor (1) a *donatiós clausulában* felsorolják az adományokat, (2) meghatározzák a bérleti díj összegét (*census*) vagy (3) megszabják a bírság értékét (*poena*).

(1) *trado ad monasterium sancti Gallonis quicquid mihi pater meus moriens in hereditatem succedendo in villa nuncupata Tantina dimisit, id est terris, domibus, edificiis, pratis, pascuis, silvis, aquis aquarumque decursibus, cultis et incultis vel quicquid in predicta villa cedente paternica hereditate ego iam dictus Adalmam possessor esse videor, omnia ... trado* (ChLA 148.2–5)

(2) *censum ad ipsa ecclesia sancti Galloni vel rectores eius exsolvere debias, id est trigenta siclas cirvisa et quaranta panis, friscincas tremissale et pullus duos* (ChLA 165.5–6)

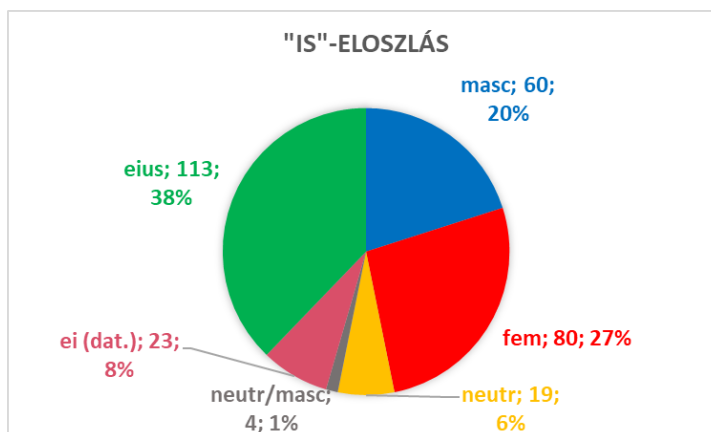
(3) *partibus fische multa componant, id est auri solido uno e targenti solidos II coactus exsolvat* (ChLA 105.5–6)

Ráadásul két esetben a forma összevonódik, *idestként* található meg (ChLA 109.3; 118.4), amely erősíti a grammatikalizáció gyanúját.

Mivel grammatikalizálódva az *is* *neutrumban* áll, ezért felvetődik a kérdés, hogy az *is* *genus-*eloszlása hogyan alakult. A grammatikalizáció figyelembe vételével nem egyszerűen azt vizsgáltam, hogy hím-, nő- vagy semleges nemű az alak, hanem hogy morfológiailag jelölt-e. Abban az esetben, ha morfológiailag jelölt, de alaktani összeecsúszás van (pl.: *eo* lehet vulgáris latinban *sg. acc. masc.* és *abl. masc./neutr.*)³⁵ csak akkor kerülhetett valamelyik nemi kategóriába, ha a szövegkörnyezetből az egyértelműen megállapítható (pl.: az *eo donatorra* utal). Ellenkező esetben ambivalens, *masc-neutr.* kategóriát kap. Emellett ki kell térjek arra, hogy mivel az *eius* és az *ei (dat.)* esetében nem beszélhetünk morfológiailag jelölt nemekről, így ezeket automatikusan külön kategóriákként kezeltem. Ennek megfelelően így alakult az eloszlás:

³⁵ Adamik (2018) 32.: szóvégi *s* ezen a környéken megmarad, így az *eo* nem esik egybe a *pl. acc.-szal*

	Is ($\Sigma 389$)	%
masc	60	15
fem	80	21
neutr	109	28
neutr/masc	4	1
ei (dat.)	23	6
eius	113	29

3. ábra Is-eloszlás

A 3. ábrán látszik, hogy az esetek közel kétharmadában megállapítható a nem. Ugyanakkor figyelembe véve, hogy a *neutrum* mező elsősorban grammatikalizálódott *id est*-ből áll, ezért a tényleges nemi jelöléshez az *id est*-ek számát ki kell vonni a *neutrum*ból, hiszen a magyarázó kötőszói szerepet betöltő *id* neme lényegtelen. A semleges nem kategóriája ($\Sigma 109$) 105 esetben explikatív *id est*-ből áll, és csak négy esetben fordul elő anaforikusan. Ezek a következők:

- (1) *hoc id ipsum faciat* (ChLA 54.4)
- (2) *id ipsud faciat* (ChLA 83.3)
- (3) *id ipsud faciant* (ChLA 85.5)
- (4) *id ipsud facere voluerit* (ChLA 169.11)

A fenti mondatok a *census* megfizetésére vonatkoznak, utalnak vissza. Ahogy látható, az *id* sosem fordul elő egyedül, mindig az *ipse* és egy esetben még egy *hoc* is kíséri. Ez azt jelenti, hogy *id* az egész *corpus*ban csak grammatikalizáltan (neme tehát nem számít) és más névmási támogatással fordul elő. Figyelembe véve az ábrákból következő *is*-visszaszorulást és a *genus*ok átépülését,³⁶ a jelenség magyarázata, hogy az *id* önmagában már nem képes ellátni mutató névmási, ez esetben anaforikus funkcióját, ezért szüksége van az *ipse* támogatására. Ez két kérdést von maga után: (1) megfigyelhető-e jelentős visszaszorulás az *is* többi nemi kategóriájában is; (2) mi a szerepe a *hic*nek az *is* és az *ipse* mellett, ha látszólag elégséges az *ipse* jelenléte az *id* támogatására/helyettesítésére?

Először az 1. kérdéssel foglalkozok. A *femininum* ($\Sigma 80$) vizsgálata során szintén szembevetendő mennyiségű az *in ea (vero) ratione* zárványformula, 45-ször fordul elő, ezenkívül az *eam infringere* formulának alkotója (23), ahol az *eam* a chartára utal vissza. A többi esetben nőnemű *donatorra* (*de ea nata*) utal vagy a vagyontárgyakra használható, általában egymagában anaforikusan (ChLA 107.10: *liceat mihi eas redemere*). Ezért kijelenthető, hogy 85%-ban

³⁶ Herman (2003) 46–54.

berögzült formában használatos, amelyek formája nem vagy csak minimálisan változik. A *masculinum* esetében ($\Sigma 60$) 42 esetben *eorum* fordul elő, 13 esetben a 3. személy helyettesítésére használják, 5 előfordulás pedig egyéb anaforikus szerepet tölt be. Tehát a *masculinum* több mint kétharmada birtokviszony kifejezésére szolgál a „testesebb” *eorum* alak segítségével. Ezek az adatok értelmezhetők úgy, hogy az oklevél formuláris nyelve az, ami gátat szab az *is* érvényesülésének, azonban a korábbi okleveles anyag ismeretében (Bruns II) látszik, hogy a jogi nyelvben anaforikus használata, különösen a precíziós adnominális-anaforikus és a vonatkozó névmással bevezetett mellékmondatok utalószói használata szorul vissza. Ennek értelmében a zárványformulák csupán lassítják az *is* jogi nyelvből történő kikopását, azonban a szemantikai mezeje már oly mértékben meggyengült, hogy *neutrumban* támogatásra szorul, hacsak nem kötőszói szerepet tölt be,³⁷ *femininumban* és *masculinumban* pedig zárványformulákra és *pl. gen.*-i alakokra limitálódik. Az *is* gyengüléséhez pedig hozzájárul rövid hangalakja, mert ahol hosszú, testes formában van (*eorum*), ott még sokáig megmarad.

Felvetheti a kérdést, hogy mi történik az *eiusszal* és az *eivel* (*dat.*). Az *eius* 113 előfordulási helyével sikeresebb még az *id est*-nél is. Az *eius* mellett szól egyrészt rendhagyó ragozása, másrészt hosszú hangalakja. De az *ei* (*dat.*) meglehetősen rövid, s jórészt, 23-ból 12 esetben az *ei non liceat* formulában fordul elő, a többiben 3. személyű személyes névmásként funkcionál. Az *eiusszal* összevetésben tehát megállapítható, hogy az *ei* esetében nem elegendő a rendhagyóság a fennmaradáshoz, mert rövid hangalakja van és téveszteni lehetne *masc. pl. nom.*-szal.

Most pedig rátérnék a vizsgálat elején feltett 2. kérdésre, azaz hogy az *id ipsud* mellett miért szerepel *hoc*. A ChLA anyagának vizsgálata során az explikatív, magyarázó funkciót az *id est* mellett (105 alkalommal) a *hoc est* töltötte be (68 alkalommal, ami a *hic* 15,2%-a). E *hoc est* szemantikai mezője egybeesik az *id est*-ével: grammatikalizált forma kötőszói szerepben, *scilicet* funkcióban. Szintén (1) a *donatiós clausula* felsorolását, (2) a bérleti díj összegének meghatározását vezeti be, de (3) a bírság megszabását nem, ez utóbbinál csak *id est* található.

(1) *hoc sunt casis, casalis, mancipiis, peculiis, campis, pratis, viniis, silvis, aquis aquarumque decursibus mobilibus et in | mobilibus, quecumque habuit apud se ipso ad ipsos sanctos tradidit* (ChLA 51.4–5)

³⁷ **id ipsum est*+felsorolás nincs a dokumentumokban

(2) *pro istas res proservire volo annis singulis, ho est soledum unum* (ChLA 46.7)

Azonban a *hic* nemcsak a magyarázó funkciót kezdi betölteni, az *is* által ellátott kataforikus szerepeket is ellátja sokszor ott, ahol pronominális mutató névmás vezet be vonatkozó mellékmondatot. A *hic* kataforikus funkciójából (47 esetből 41-szer) ebben a szerepben fordul elő: *hoc (est), quod dono / trado / dedi*. Mint látszik, a *hoc* teret nyert az *is* rovására, elsősorban azonban a formulák terén. De – ahogy a *hoc id ipsum faciat* is mutatja – ekkorra már a *hic* is gyengülésnek indul. Ugyan még sokszor önállóan tölt be anaforikus pozíciót (40 pro- és 25 adnominális anafora), amikor a *census* fizetésére utal vissza (13) vagy asszociatív visszautalást fejez ki (azaz egy mondatra, állítmányra utal, ennek előfordulása: 16). Azonban a *hic* anaforikus jelentésmezeje inogni látszik: *hoc ipsud faciat* (ChLA 68.6).³⁸

Összefoglalva az *is* vizsgálatát, megállapítható, hogy az *is* háttérbe szorulását jelzi a *neutrum* alakok grammatikalizációja, ahol pedig visszautalást fejez ki, ott névmáshalmozással lehet a gyenge szemantikai mezőt ellensúlyozni. Az *is* esetében csak a rendhagyó és/vagy hosszú alakok képesek tovább fennmaradni (*eius, eorum*), ugyanakkor a rendhagyóság és a rövid hangalak kettőse nem védi meg a névmást az eróziótól (*ei dat.*). Az *is* gyengülését és funkcióvesztését a *hic* igyekszik kompenzálni, azonban lévén, hogy minden nyelvi rendszer dinamikus változás, a zárványformulák önmagukban már nem képesek megőrizni a névmás anaforikus erejét. A visszautalás gyengülésére a *hic* esetében is a névmáshalmozás utal, s az *ipse* stabilizálja a kifejezést.

IV. *Ipse* és *ille*

Ebben a fejezetben először az *ipsét*, majd a vagyonra vonatkozó formulák révén *ipse, ille, hic* és *iste* kölcsönhatását fogom vizsgálni.

IV.1. Az *ipse* szemantikai mezejének vizsgálata az *ad ipsum monasterium / ipsius monasterii* formulákban és a *poenalis clausulában*

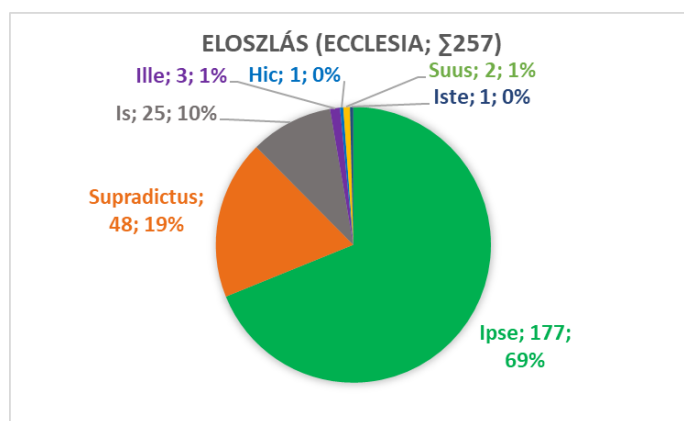
Az *ipse* a ChLA dokumentumaiban – akár a középkori okleveles források többségében – a leggyakoribb névmás. Ennek részben az is az oka, hogy a szent galleni kolostor szerepel a legtöbb oklevél kedvezményezettjeként, amelyre közvetlenül az *ipse* utal vissza. Anaforikus szerepe azonban már a klasszikus korban is volt, ellentétes jelentést hozva létre a főmondatl,

³⁸ Bővebben az V. fejezetben.

amelyik megelőzi.³⁹ Gyakran pronominalisan személyekre utal vissza.⁴⁰ Az értelmét általában „pont az, és nem másik”, „maga” fordításokkal adják vissza. A különállást, ellentétet kifejező jelentésmezeje az *ipse* nyomatékosító, intenzivitást fokozó tulajdonságából származik, amellyel képes az általa jelölt személyt/dolgát (centrumba) fókuszba állítani azáltal, hogy kontrasztot képez a szöveggörnyezettel, azaz a perifériával. Ez kijelentő módú mondatokban úgy lehetséges, hogy a periféria minden eleme ugyanazt a tulajdonságot hordozza, amiből következne, hogy a perifériával egy halmazba tartozó *ipse* is hordozná, az *ipse* azonban nem rendelkezik a periférikus elemek közös tulajdonságával, s így erőteljes kontraszt jön létre fókusz és környezete közt.⁴¹ Az *ipse* tehát a rendhagyó és ezáltal a legszembevetőbb elem kijelölésére szolgál. Mindez azonban módosul a késő antikvitásban, terjedésnek indul, s elsősorban az *is* rovására (1) anaforikus szerepkörben kezd terjeszkedni. Ekkortól az *ipse* szemantikai mezeje úgy is leírható, mint ami (2) azonosságot fejez ki, azaz *idem* helyett áll, (3) nyomatékosít („maga”), (4) különállást fejez ki („pont az és nem másik”). Az alfejezetben arra keresem a választ, hogy szintaktikailag lehetséges-e következtetni az oklevelekben használt *ipse* szemantikájára, lehet-e szűkíteni a tulajdonságok halmazán. Ehhez a kolostorra használt formulát és a *poenalis clausula* nyitószavait (*ego ipse / nos ipsi*) használom fel.

A kolostor általánosan leírható formulája a következő: *ad (ipsum) / (supradictum) monasterium*, ahol mind a névmási, mind a metanyelvi elem önállóan, de akár egymás kíséretében is megjelenhet. Emellett még szerepelhet a *monasterium* jelzőként is, valaminek a birtokosaként az alábbi módon: *ipsius monasterii* és *eius*.

Ecclesia	Eloszlás (Σ257)	%
Ipse	177	69
Supradictus	48	18
Is	25	10
Ille	3	1
Hic	1	1
Suus	2	1
Iste	1	0

4. ábra A kolostorra vonatkozó kifejezések névmási eloszlása

³⁹ Leumann – Hofmann – Szantyr (1972) 176; 189–191.

⁴⁰ ThLL VII.2. 322.1

⁴¹ Bertocchi (2000) 16–19.

A diagramon látható (4. ábra), hogy az *ipse* az esetek kétharmadában utal vissza az egyházra vagy áll együtt a *monasterium*mal, míg a maradék egyharmadot elsősorban a metanyelvi megfogalmazások és az *is* tölti ki. Az *ille*, *hic*, *suus* előfordulása elenyésző. Ezek a névmások csak két funkcióban állhatnak: anaforikusan ($\Sigma 230$, ebből csupán 3 pronominális: *is*, *hic*, *iste*) és birtokviszony kifejezésére ($\Sigma 27$, mind adnominális). Az, hogy a visszautalás miért nem oszlik meg jobban *ille* és *ipse* között, lehet pusztán a formula sajátága is. Ha a *monasterium* mint birtokos szerepel, akkor vagy anaforikusan áll (*ipsius monasterii*) vagy az *eius* váltja ki ($\Sigma 24$),⁴² és csak elenyésző esetben *suus* ($\Sigma 2$) vagy egy puszta *ipsius* ($\Sigma 1$).

Azonban ahhoz, hogy vizsgálni lehessen az *ipse* jelentésmezijét, a duplikált, névmást és metanyelvi elemet is tartalmazó eseteket elemzem. Ugyanis azok az esetek, amikor a névmás egyedül áll a névszó előtt, azt az érzetet keltik, mintha a metanyelvi kifejezések és a névmások ugyanazt a szemantikai mezőt töltenék be, tehát a jelentésük megegyezik.

(1) *ad prefatum monasterium* (ChLA 148.5)

(2) *ad iam dictum monasterium* (ChLA 123.7)

(3) *ad ipsum monasterium* (ChLA 123.8)

(4) *ad illam sanctam ecclesiam* (ChLA 167.11)⁴³

A fenti példák csak a kolostor második említésével mutatkoznak, így mindegyikük szerepe lehet anaforikus, azonban ebből még nem következik az azonos jelentés. Hiszen mit lehet kezdeni azokkal az esetekkel, amikor névmás és *supradictus* együtt szerepel a *monasterium* előtt? Ez 19 esetben fordul elő. Sematikusan az alábbi két lehetőség áll fenn: *ipse* / *hic* *supradictus* *N* ($\Sigma 15$, ahol 14 *ipse*, 1 *hic*); *ipse* *N* *supradictus* (4 eset, mind *ipsé*vel). Hogyha *ipse* együtt szerepelhet a metanyelvi kifejezésekkel, akkor a jelentése nem egyezhet meg azokkal, és a redundancia is kizárható. Ugyanis az *ipse* egy absztrakt nyelvi elem (nem pedig konkrét mint a főnév), és névmási tulajdonságából fakad, hogy hiába van saját szemantikai mezeje, egyedül, kontextus és referencia nélkül az nem képes érvényre jutni.⁴⁴ Ebből következik, hogy az *ipse*=*supradictus* csak akkor lehetséges, amikor *supradictus*+*N* szerepel a rákövetkező pronominális *ipse* és (talán) az *ipse*+*N* előtt, ahol *N* ugyanazt a főnevet jelenti. Egy negatív példán mutatom be az *ipse*=*suprascriptus* megszorítások nélküli alkalmazásának

⁴² ChLA 147.6: *pastor ipsius monisterii vel rectores eius*; ChLA 165.5: *censum ad ipsa eclesia sancti Galloni vel rectores eius exsolvere*

⁴³ Ezenkívül még két helyen fordul elő a formula *illé*vel: ChLA 159.16: *ad illum monasterium*; ChLA 131.4: *ad illam ecclesiam sancti Petri*. Ez utóbbi azért is érdekes, mert ez az a ritka oklevél típus, amelyik csak *illé*vel utal vissza. A ChLA oklevelei *ipse*-dominánsak, kizárólag *illé*t elvétve használnak.

⁴⁴ Ráadásul ebből a tulajdonságból fakad az, hogy a névmások – megszorításokkal a személyes és visszaható névmások – bármilyen referenciára képesek utalni pronominálisan, nemcsak egy szóra, hanem akár egy egész mondatra.

tarthatatlanságát. Ciccarelli (2017: 194) tanulmányában az *ipse* anaforikus funkciójakor megjelenő *suprascriptusi* értelme mellett foglal állást. A tanulmányában egy oklevél szövegében mutatja be az adnominális *ipse* ismétlődését, ahol ebben a sorrendben fordulnak elő a szintagmák: *ipsa mea vinditjo* (40.); *ipsa mea vinditjo*; *de ipsa suprascripta mea vinditione* (41.).⁴⁵ Ebből azt a következtetést vonja le, hogy ezekben a kontextusokban az *ipse* „a már említett” („*il già menzionato*”) értelemben áll. Ez azt jelentené, hogy amikor az *ipse* a metanyelvi elemmel együtt szerepel, akkor:

$$ipse + suprascriptus + N = *suprascriptus + suprascriptus + N.^{46}$$

Ugyanakkor az általam vizsgált ChLA anyagában rokon értelmű metanyelvi elemek egymás mellett nem halmozódnak, s erről Ciccarelli se számol be, így az okleveles anyagban agrammatikusnak minősíthető, s ezért kizárható az *ipse*+metanyelvi elem kombinációjakor az azonos szemantika felvetése. Hogyha – mint állítottam – igaz az, hogy a névmás nem főnévi, hanem külön nyelvi kategóriába, a determinánsokéba tartozik, s így konkrét jelentése csak a referencia által van, amelyre mintegy projektálni képes saját szemantikai mezejét, akkor a (40.) példa se lehet *ipse*=*suprascriptus*, hiszen *suprascriptus*+*N* még nem szerepelt a szövegben (csak *N*). Az érveléssel szemben, elsősorban a metanyelvi elemek halmozásának hiánya miatt azt az ellenvetést lehet tenni, hogy a ChLA szent galleni anyagában vannak determinánshalmozások. Azonban ezekben az esetekben a névmáshalmozás jól indokolt és magyarázható. Egyrészt fakadhat funkciógyengülésből, másrészt pedig eltérő szemantikából. Az elsőre már volt példa: *is* és *hic* anaforikus gyengülése nem a formula eltörlését eredményezte, hanem az *ipse* hozzátoldását, amellyel képessé vált az anaforikus funkció ellátására. Ráadásul az *ipse* szinte kizárólag – a nagy mennyiségű *poenalis clausula intensivum* jelentésén túl – adnominálisan tölt be anaforikus szerepet a *corpus*ban, más determináns kísérete nélkül, és metanyelvi elem is csak ritkán áll mellette. Abban az esetben, hogyha az *ipse* gyenge lenne, **ille*+*ipse*+*N* kombinációban nyerhetné vissza erejét, hiszen az *ille* a másik jelentős visszautaló névmás e dokumentumokban. De ez a névmáshalmozás agrammatikus a ChLA szövegében, így nem is fordul elő. A másik eset az eltérő szemantika. Így anaforikusan a *haec idem loca* esetében (ChLA 146.3), ahol a *hic* elsősorban demonstratív,⁴⁷ míg az *idem* az azonosság kifejezése által visszautal a már leírt helyekre.

⁴⁵ Ciccarelli (2017) 190.: Forrásként a ChLA L.1 oklevelet használja. A (40.) és (41.) az általa használt sorszám a példák feltüntetésekor. Továbbá: *Vinditjo*=*venditio*

⁴⁶ A *suprascriptus* bármely szinonim metanyelvi elemet jelöli.

⁴⁷ Másik megoldás a *hic* közelre mutató anaforikus gyengülése, így az anafora megszilárdítása *idem*mel, ami azonosságot fejez ki a referenciájával. Részletesebben: IV.2 és V. fejezet.

Ugyanakkor az *ipse+suprascriptus+N* esetében, ha szemantikai halmozás nem is, de funkcióhalmozás megfigyelhető, hiszen mindkettő anaforikus, s az okleveles anyag alapján mindkettő önállóan is erős referens. Ezt az *ipse* összetettségével lehet magyarázni, hiszen nem pusztán visszautaló funkciója van, hanem nyomatékosító, különállást és azonosságot kifejező szerepe is, s ezekben az összetételekben ez utóbbi három juthat érvényre (nem feltétlen zárva ki az anaforát mint másodlagos, gyengébb jelentést). Így most a különállás és nyomatékosítás vizsgálata következik.

A „pont az, nem a másik” eshetőségre két esetben lehet szükség: (1) a szerződés írásakor több kolostor van, amelyik potenciálisan részesülhetne az adományból, de csak egy kapja meg azt (2) a szövegben ugyan egy kolostor szerepel, amelyik részesül a *donatió*ban, de más kolostorok is megkaphatnák azt.⁴⁸ Mindkét eset feltételezi, hogy van a kolostorok halmaza, amelynek összessége létrehozza a perifériát és van a kolostor, amit az *ipse* kijelöl, s ezáltal fókuszba helyez. Azonban ha az *ipse* különállást fejezne ki, akkor nemcsak anaforikusan jelenne meg újra és újra a *monasterium* előtt, hanem már az első említéskor is, amikor a felajánló megjelöli a kolostort. Az *ipsét* annak ellenére is beillesztené az első megnevezéskor, hogy az intézményt, amelynek adományozni szándékozik jól körülírja: általában a főbb szent nevének megemlékezésével, azzal, hogy a szent teste ott nyugszik és hogy ki a jelenlegi apát a kolostorban. Hiszen egy szent nemcsak egy kolostorhoz tartozhat, ahogy az apát neve se egyedülálló. A dokumentum az egyházi intézményt a helynév megadásával vagy azzal jelöli ki, hogy Szent Gál az adott kolostorban nyugszik. Így tehát az *ipse* különállást kifejező jelentése elvethető.

Másrészt az *ipse* – mint ahogy fent említettem – felcserélhető az *illével*. Ez ugyan csak három esetben fordul elő az *ad ipsum monasterium* formulák sokaságában, azonban az egyik eset egy *ille*-specifikus oklevélből származik. Ebben mind a *resre*, mind az *ecclesiára* *illével* utalnak vissza. (Az *illén* kívül egyedül *hicet* használnak a többi esetben.) Ez ismét nem azt jelenti, hogy a szemantikájuk megegyezik, de arra utalhat, hogy az *ipse* jelentésmezeje nem annyira a fókusz és periféria közötti kontraszt megteremtésére irányul, mint inkább a visszautalás tényére. Ebből pedig következne, hogy az azonosságot kifejező jelentés az *ille* és az *ipse* esetében egyaránt megjelenik a kiemelés igénye nélkül.

Harmadrészt az *ipse* helye egyetlen eset kivételével az összes anaforikus *ad ipsum monasterium* típusú formulában, valamint az *ipsius monasterii* kifejezésben rögzített: a főnév

⁴⁸ Olyan eset a ChLA-ban nincs, ahol több kolostor részesülne a *donatió*ból egy szerződés keretén belül. Ezt valószínűleg külön oklevelekben rögzítenék.

előtt helyezkedik el.⁴⁹ Ugyanakkor a *poenalis clausula* bevezetésekor (*ego ipse / nos ipsi*) az *ipse* hátravetett pozícióban áll a személyes névmáshoz képest (mind a 61 esetben, amikor névmásduplázás van). A kérdés az, hogy a pozícióbeli különbség elveheti-e az *ipsétől* a nyomatékösítő jelentést akkor, ha helyzete prenominális, azaz főnév előtti. Ehhez előrebocsátom, hogy a *poenalis clausulát* megelőző szöveg formalitása ellenére személyes megszövegezésű, értve ez alatt, hogy a *donator* szemszögéből íródna (E. sz. és T. sz. 1. személyben), aki 1. személyű igékkal fejezi ki szándékát, nyilvánítja ki az adományozást, s vállal kötelezettséget a bérletfizetésre, a szerződés megszegésekor pedig a kötbér teljesítésére. Az adományozó tehát többször is megjelenhet a szövegben, de számottevően a *poenalis clausulában* áll duplázással.⁵⁰ Azonban elhamarkodott lenne azt a következtetés levonni, hogy a nyomatékösítés csak posztpozicionált *ipse* esetében jelenik meg, ugyanis eltér a szintaktikai szerkezete a pre- és posztpozicionált *ipsének*. Hiszen a *monasterium* esetében (és ha vagyona, annak elemeire utal vissza, tehát a *res* esetében is) főnévvel áll együtt az *ipse*, a *poenalis clausulában* pedig személyes névmással. Egyik esetben tehát nominális frázis része, másikban pedig determinánssal áll. A pozíció tehát önmagában nem kellő érv arra, hogy az előrevetett *ipse* elveszítse nyomatékösítő szerepét. Ráadásul e szintaktikai fejtegetés magyarázatot nyújt arra, hogy amikor az *ipse* személyekre utal vissza és adnominálisan áll (tehát nem determináns, hanem főnév és tulajdonnév mellett helyezkedik el, akkor kivétel nélkül a főnév előtt áll:

(1) *ipsi domnus in corpore requiescit* (ChLA 84.1)

(2) *ipse sanctus in corpore requiescit* (ChLA 90.1)

(3) *ipse Uuigant mortuus fuerit* (ChLA 144.10)

A fenti észrevétel pedig túlterjed a *poenalis clausula* határán, hiszen az *ipse* a többi személyes / visszaható névmás mellett is posztpozicionált:

(1) *quicumque habuit apud se ipso ad ipsos sanctos tradidit* (ChLA 51.5)

(2) *me ipsum Teotfridum* (ChLA 61.4)

(3) *me ipso* (ChLA 88.4)

(4) *quicquid ibidem tu ipsic et frater tuus per cartam tradicionem ad monasterio sancti Galluni fecistis* (ChLA 165.3)

⁴⁹ Ez az állítás többnyire az *illére* is igaz. A kivételes alak: ChLA 139.13: *ad monasterium ipsum*; ugyanebben az oklevélben így szerepel: 10.: *transfundimus ad ipsum monasterium hic subradictum vel rectoris eius*; 13.: *pastor ipsius monasterii*; 14.: *pastor ipsius monasterii ... pastor ipsius monasterii*; 15.: *ad servitium ipsius monasterii*; 17.: *ad ipsum monasterium ... exsolvat*; de a *poenalis clausula* bevezetése: 16. sorban: *nos ipsi*

⁵⁰ Duplázás van még: ChLA 144.10: *ipse Uuigant mortuus fuerit*; ChLA 165.3: *quicquid ibidem tu ipsic et frater tuus per cartam tradicionem ad monasterio sancti Galluni fecistis* (korábbi adományozásra utalva).

Ráadásul ez magyarázatot szolgáltat arra, hogy az *is+ipse* és *hoc+ipse* névmáshalmazok esetén miért az *ipse* zárja le a szintagmát. Az *ipse* helyzete ekképp általánosítható: *D ipse*, ahol *D* bármely determinást jelöl.

Végül az *ipse* – klasszikus korszakhoz hasonlóan – betöltheti a 3. személy szerepét.⁵¹ Ebben a fejezetben tehát az *ipse*-specifikus formulák segítségével sikerült szűkíteni az *ipse* anaforikus szerepkörben betöltött jelentésmezijét: a különállást elvetve e névmás azonosságot (*idem* funkció) és nyomatékosítást fejez ki ezekben az esetekben (nem az egész *corpus*ban). Emellett a vizsgálat bizonyította, hogy *ipse≠suprascriptus*. Továbbá a szintaktikai elemzés – egy főnévi kivételtől eltekintve – eddig igazolta, hogy az *ipse* főnév előtt és névmás mögött áll a ChLA latinságában.

IV.2. *Ipse, ille, iste* a vagyonnal kapcsolatos kifejezésekben és formulákban (*res*)

Az *ille* mint térben és időben távolira utaló névmás már a klasszikus korban betöltötte az *is* szerepeit ana- és kataforákban.⁵² Ez a tulajdonsága megerősödik, bár az anaforákban az *ipse* pozíciója a vagyonnal (*res*) összefüggésben is megrendíthetetlen (*ille*: 34; *ipse* 159; *hic*: 32; *supradictus*: 27; *is*: 3; *iste*: 9), előreutalásban mégis az *ille* vezet (*ille*: 20; *ipse*: 3; *hic*: 6; *supradictus*: 2; *is*: 2; *iste*: 9). A *res*-formulákban megjelenik egy eddig még nem tárgyalt mutató névmás, az *iste*, amely eredendően a hallgatóhoz közeli dolgok meghatározója volt, s később került összefüggésbe a 2. személyű igealakokkal.⁵³

A *res*-formulákról első látásra úgy tűnik, hogy *ille*, *ipse*, *hic* és *iste* egymással felcserélhető:

- (1) *illas res possedeant* (ChLA 109.7)
- (2) *in illa marca* (ChLA 131.3)
- (3) *in ipsa villa Baldinga et in ipsa marcha* (ChLA 68.4)
- (4) *ipsas res redemere volueremus* (ChLA 90.8)
- (5) *pro istas res proservire* (ChLA 163.7)
- (6) *in istas villas visus sum habere* (ChLA 46.4)
- (7) *in his duobus locis* (ChLA 72.3)

Mint látható, direkt anaforában mindegyik használható, ugyanakkor a *hic* főnév előtt sosem áll egyedül.⁵⁴ A *hic* legfőbb funkciója azonban, hogy a *donatio* tárgyát képező javak felsorolása

⁵¹ *sicut ipse petiit* (ChLA 146.8) *ipsi vel successorisque eorum* (ChLA 136.8)

⁵² Leumann – Hofmann – Szantyr (1972) 184–185.

⁵³ Fruyt (2003) 117.

⁵⁴ A *hic*-nek további 6 adnominális előfordulása van a vagyonnal kapcsolatos formulákban: 5 esetben metanyelvi elemmel áll (*de-/supra-/supernominatus*): ChLA: 41.13; 107.7; 132.8; 138.4; 159.9; egy esetben névmáshalmazos van: *haec idem loca* (ChLA 146.3). Ez a példa önmagában még nem jelentené a *hic* deiktikus funkciójának gyengülését, de a közre mutató anaforikusét mindenképp, különösen az *iste* figyelembevételével.

után összefoglalja az adomány összességét egy *haec omni*ában (egy esetben *omnia haec*ban; $\Sigma 71$), ami a felsorolás után közvetlenül vagy jóval távolabb is állhat. Ez az összefoglaló anaforikus szerep pedig a klasszikus korból maradt fenn.⁵⁵

Anaforikus *ille* és *ipse* esetén nincs távolságbeli eltérés referens és referencia között. Azonban az *iste* e formulákban másként viselkedik, a referenciához közel utal rá vissza (6 esetnek véve az előfordulást):⁵⁶

... qui sunt in Egauinsse in villa, que dicitur Slat seu et in Mulinusa vel in Hegingas eciam et in Uuiteringasnecon et in Uualasingas vel in Gundihhinhoua eciam et in Usa, quicquid **in ista loca superius nominata** tibi in precaria prestare deberemus, quod ita et fecimus, ut dum advivis, **ipsas res** in precaria habere debeas. (ChLA 115.2–5)

Az *iste hic* helyett áll a következő példában, tehát a *hic* összegző anaforikus szerepét átveszi, azzal a különbséggel, hogy ismét a felsorolás után áll közvetlenül (87.8 és 136.6):

Donat igitur Agylolfus ... id est Baltfritus et Achilmunt cum omnes adpertenentias eorum ex omn[ibus] ex integrum. **Istud, que superius scripsimus**, confirmarunt et donarunt ... (5 sornyi felsorolás) ... Quantum ad nos pertinet in omnibus convenientiae nostrae adque rogidi vel sublimis pedimus, **hec omnia, que superius diximus** ad monasterium sancti Gallonis tradimus. (ChLA 87.4–14)

Az *ipse*vel kapcsolatban ismét elvégeztem a szintaktikai vizsgálatot: mind a 163 adnominális esetben a főnév előtt áll. Az *ille* esetében ez 43/ $\Sigma 47$.

(1) *de illa silva, quod ad laterem ipsius loci adest* (ChLA 91.15)

(2) *cum epso servio ad sanctum Galonem* (ChLA 156.5)

Végül a névmások átmeneti, artikuloid⁵⁷ jellegének elemezhetőségére térnék ki. Mivel – ahogy azt a bevezetőben már említettem – a névmásokra nem jellemző az a referenciális mező, amelyik egy közösség kizárólagos háttértudására épít, így a szó a szövegbeli első előfordulása

⁵⁵ Fruyt (2003) 112.

⁵⁶ ChLA 46.4 és 7, valamint ChLA 163.5 és 7 egy előfordulásnak számít, mivel ugyanaz a *scriba* írta őket; ezenfelül ChLA 66.5; 87.8; 111.5; 115.4; 136.6

⁵⁷ Aebischer (1948) 193.

során névmás nélkül (névelős nyelvekben névelővel) jelenik meg. Ezek az első előfordulások a névmások esetében artikuloidok lehetnek. A ChLA *corpus*ában két ilyen hely található:

*Eclesia, que est in Hunichinuuilare et ipsa terra salica ... inter salika terra et
hopas XL iurnales* (ChLA 43.1–6)

A kérdéses szövegrészben megtörténik a kolostor azonosítása hely szerint, ami egy településen van és nemkülönben a száli (atyai) földön. Később a száli föld megnevezéséhez nem használ névmást. Az *ipsér*ről említettem, hogy lehet intenzivitást, nyomatékosítást kifejező funkciója, amelyet – akárhol áll is – nehéz elvitatni tőle. Ugyanígy a szövegbeli *ipse* jelen esetben kontrasztképző is lehet (ha fordítással kéne érzékeltetni: pont az atyai/a száli földön van és nem máshol), ami így elkülönülést is kifejezhet. Mivel ez a dokumentum – a szokott *donatiós*, bérleti szerződéses oklevelektől eltérő egyházi vagyonlista, így ez utóbbi tovább erősíti az *ipse* nyomatékosító és elkülönülést kifejező súlyát. Ugyanakkor a problémát nyugtalanítóvá teszi az *inter salika terra* ismételt előfordulása determináns nélkül, immár jobbágytelkekkel együtt. Ennek ellenére afelé hajlok, hogy az *ipse* itt névmás még.

A másik eset egy rész-egész viszonyra épülő indirekt anafora:

*propterea trado res meas ... quidquid₁ in Alpegauia in villa noncupante Uuizia,
quidquid₂ ibidem visus sum abere, exceptum illas res ecclesie (=exceptis rebus
ecclesiae)* (ChLA: 90.2–4)

A kérdés, hogy az *ille* endo- vagy exoforikus, azaz szövegen belüli vagy a szövegen kívüli az anafora. (1) Az elsőre szembeötlő válasz, hogy exoforikus, tehát nincs olyan elem a szövegben, amittől függne és amire utalna az *ille*, a referenciája a szerződő felek közös háttértudásán alapul, tehát nagy valószínűséggel megfelel a proto-névelő követelményeinek. Ezt támogatja az az értelmezés, hogy a *res meas*-tól függ a *quidquid₁*, s ennek állítmánya is a *visus sum habere*. (2) Azonban ha a *quidquid₁* állítmánya *est*, akkor egyrészt utalhat a *donator* vagyonára (anaforikusan) és kataforikusan az *illét* is előkészíti. A *quidquid₂* ebben az esetben lehet pusztai jogi pontosításból fakadó ismétlés, de pontosíthatja azt is, hogy ami *Uuiziában* van, abból nem minden van az adományozó birtokában. Tehát az is kérdéses, hogy *quidquid₁=quidquid₂*. Ezért az *ille* nem artikuloid, hanem rész-egész viszonyon alapuló indirekt endoforikus visszautaló szó, azaz gyengébb anafora. Ebben az esetben *quidquid₁*-től függ az *ille*, ahol *quidquid₁* az egész, az *ille* pedig annak része (rész-egész a viszony). (3) Egy harmadik eset is felvethető, azaz

az utaló szó nélküli, asszociatív anafora. A szöveg valamely része (valószínűleg *Uuizia*) váltja ki az *ille antecedensét*, azaz a szöveg írójának emlékezetét aktivizálja, s ezért hozzáteszi a kitélt: ama egyházi javak kivételével.⁵⁸ Ez egy még gyengébb anaforikus viszony az előzőnél, azonban visszaütalás. Tehát az *ille* pontos kategóriája, hogy névmás-e vagy névelő, nem meghatározható. Ráadásul az *ille ipsénél* gyengébb referenciális mezeje se lehet érv a „névelőisége” mellett, hiszen eredendően az *ille* az *idem* értelmű *ipsé*vel szemben kontrasztként is megjelenhet („az a vagyon, tehát nem ugyanaz a *donatori* vagyon”).⁵⁹

Végezetül, a fejezetben bemutatott névmások ugyan hasonló pozícióban helyezkednek el, de *ille* és *ipse*, *hic* és *iste* funkciója között szorosabb kapcsolatot is feltételezni lehet. Érdekes továbbá, hogy a *hic* azáltal, hogy összefoglaló, indirekt anaforikus szerepet tölt be, *hic et nunc* mutató szerepében kevésbé jelentős. Ez utóbbi funkcióját az *iste* veszi át. Emellett az előző alfejezetben lefolytatott szintaktikai vizsgálat továbbra is megállta a helyét, jóllehet az *ille* szintaktikailag szabadabban viselkedik az *ipsénél*.

V. *Hic* és *iste* összefüggése a szerződéssel kapcsolatos formulákban

A fejezet elsősorban az oklevélre ill. az oklevél tárgyára vonatkozó formulák segítségével vizsgálja a *hicet* és az *istét*. A *hic* az *ille-iste* mellett a beszélőhöz közeli referenciák megjelölésére szolgált, amelyek térben és időben jelen voltak a beszédaktus pillanatában. Emellett, már a klasszikus korban összefoglaló anaforákban volt használatos.⁶⁰ Az *iste* a beszédaktusban a hallgatóhoz közelálló dolgok referense, azonban rendszeressé kezd válni 2. személyű igék mellett is.

Az oklevéllel kapcsolatos formulák a következők: *eam infringere voluerit; contra (hanc) / (praesentem) donationem (istam); qui hanc chartam fieri rogavit*. Ezekből gyanítható, hogy az adnominális névmási/metanyelvi előfordulás a gyakori. Az adatokat a táblázat foglalja össze:

Charta	Eloszlás (Σ386)	Demonstratív	Anaforikus
Hic	212	212	0
Iste	88	88	0
Praesens	54	54	0
Ipse	8	6	2
Ille	1	0	1
Is	23	0	23

⁵⁸ A fordítás nem a latin gondolkodást tükrözi. Elvi hiba lenne a fordítás és a magyar nyelv felől megközelíteni a latin nyelv működését. Névmások és határozott névelők referenciaviszonyairól: I.3. alfejezet.

⁵⁹ Ez az esetleírás jól példázza, hogy ana- és katafora megállapítása mennyire nem egyértelmű.

⁶⁰ A ChLA-ban pl. minden *haec omnia*, ami a felsorolt vagyonelemekre vonatkozik.

Az anaforikus előfordulások jelentős részéért és az összes pronominalisért az *eam infrangere voluerit* formula felel, amelyik az *id* esetében megfigyelhető látványos gyengülés jeleit (névmáshalmazozás) annak ellenére sem mutatja, hogy a szóvégi *m*-et már régen nem ejtették. Kis számú fennmaradása a formula kötöttségének is betudható. A másik három adnominális esetből kettőben az írnok az *ipse*vel egy korábbi szerződéskötésre utal vissza, amelynek értelmében képesek az egykori adományozók visszabérelni a földet (ChLA 128.4–5).⁶¹ Mivel az *ipse* közelre és távolra egyaránt visszautalhat a ChLA-ban, így legfeljebb azt érdemes említeni, hogy ez a feladat eredendően az *illjé* (ChLA 83.5), ahogy azt a harmadik eset példázza, noha ekkor a jövőbe mutat.⁶²

A *contra hanc donationem* és a *qui hanc chartam fieri rogavit* formulát a sajátosságaik alapján összevonva elemzem. Mivel mindkét formula esetében nagy számban fordulnak elő a duplikált – névmáshalmazozó és a determinánszon túl metanyelvi elemmel megtoldott – alakok, ezért ezeket a formulákat alapváz alapján csoportosítottam:

	Duplikált formulák ($\Sigma 76$)
hic iste N	1
hic N iste	28
hic praesens N	21
N hic praesens	1
praesens hic N	4
praesens N hic	1
praesens N iste	20

A táblázat alapján megállapítható, hogy a duplikált alakok többsége *hic+iste* együttese ($29/\Sigma 76$), ezt követi a *hic+praesens* kombináció ($27/\Sigma 76$), de az *iste+praesens* sem

⁶¹ ChLA 128. 1–4: *Dum cognitum est, quod tu rem tuam ad monasterium sancti Gallonis tradedisti et per cartam firmitatem fecisti ... et postea inter nos conplacuit, ut nos tibi ipsam tradicionem ad usum fructuarium prestare deberemus.* (Azonban itt is látható, hogy az *ipse* egyszerre múltat utal, de a *carta* adnominális anaforája is *idem* értelemben.)

⁶² ChLA 83.2–5: *dono ... (hosszú birtokfelsorolás) ... et illud, quod est in Cantrichestuillare et in Pachinuueidu de meis, cum quibus dotavimus Heresindam ad suum tempus, post illius decessum sit similiter in illa traditione, sicut et cetera.* Ebben a szerződésben rögzíti a *donator*, akinek lánya Heresinda, hogy a birtokait az egyház javára adományozza, és azokat is, amelyeket annak idején a lányának hozományként adott, akinek a (jövőbeli) halála után járjanak el hasonlóképp az akkor érvénybe lépő adományozási szerződés keretében, és szintúgy a többivel is. Az indirekt anafora abban rejlik, hogy az adományozás tárgyát az adományozott javak képviselik, nevezetesen a két helyen lévő birtokok. Ugyanakkor ez az *illa* jövőbeli távolságot is kifejez, azaz kataforikus is, hiszen előbb meg kell hálnia Heresindának ahhoz, hogy a birtokai a kolostorra szállhassanak.

elhanyagolható (20/Σ76). Ezt tükrözi a duplikáción túl két triplex is: *praesens hic N iste* (ChLA 112.12) és *hic praesens N iste* (ChLA 76.11).

Ugyanez a jelenség figyelhető meg abban az esetben is, amikor a *hic* jelen időt kifejező formulában áll: *ab (hac) die (praesenti)*.

	Ab hac die praesenti (Σ42)
hic N	8
praesens N	1
N praesens	24
hic N praesens	9

Ebben a formulában a *hic* az esetek egyötödében (19%) áll együtt a főnévvel, kiegészítés nélkül, míg a *praesens* messze felülmúlja a *hicet* (60%). *Hic+N+praesens* konstrukció szintén az eloszlás egyötödét teszi ki (21%). Ebből kitűnik, hogy a *hic* mint a tér- és időbeli jelenlévő referense, nem képes hiánytalanul ellátni jelenre utalását, sőt a formulában felülreprezentálódik a *praesens*. Hozzávéve, hogy a *hic* szerepét átveszi az *iste* a referencia közelsége esetén,⁶³ akkor a *hic* nemcsak az időbeli, hanem a térbeli közelség referenseként is kifakulásnak indult.

Amikor a charták meghatározását látja el, akkor a szerződéskötéskor jelenlévő oklevelet lenne hivatott megjeleníteni, majd a szövegben az olvasó számára jelöli ki a dokumentumot. Az eloszlások a következőképp alakulnak, miután a demonstratív funkció esetszáma korrigálva lett, azaz a névmáshalmazok eseteit kivontam:⁶⁴ *hic+N* (153/274; 56%); *iste+N* (38/274; 14%); *praesens+N* (5/274; 2%); duplexek és triplexek (78/274; 28%). Az eloszlás dinamikus, a *hic* jóval erősebben tartja a pozícióját, mint a tisztán idő- vagy térbeli megnevezéseknél, azonban az esetek egyharmadában támogatásra szorul az *iste* és / vagy a *praesens* révén, és kis arányú előremozdulás már megfigyelhető az *iste* javára. Ha ténylegesen a *hic* determinánsi funkciója rendül meg – amit a *praesens N iste* alapján lehet gyanítani, ahol a *praesens* szemantikája fejezi ki a jelent, az *iste* pedig rámutatásért felel a *hic* helyett –, akkor az *iste* támogatja a deixisben, miközben a tér- és időbeli referencialitása megszilárdulóban van, ahogy azt már a *hic N iste* és az *N iste* alakok is sejtetik.⁶⁵ Emellett szintén a *hic* gyengülése mellett szól rövidebbé, a néma

⁶³ Olasz: *questo, questa*

⁶⁴ Továbbá az *ipse*-vel álló demonstratív összetételekét.

⁶⁵ Mivel a formula hagyományörző, így összevetve a *hic-iste* felcserélődést a vagyonelemeknél tapasztaltakkal, megállapítható, hogy a *hic* sosem fordul elő egyedül, metanyelvi elem, számnév és egy esetben az *idem* kíséri. Ellenben az *iste* átveszi a *hic*-től pro- és adnominálisan is a közelre visszautalás funkcióját.

szóeleji *h* és a le-lekopó szóvégi *c*. Ráadásul az *ae-e-i* fúziók miatt a még gyengébb isszel is keverhetővé válik.

Továbbá, míg a *hic* jórészt tartja a főnév előtti helyét (210/Σ212), addig az *iste* posztpozícióba kerül (*N iste*: 82; *iste N*: 6). Ez mind az *ipsénél* (és kisebb mértékben az *illénél*) tapasztaltnak ellentmond, sőt az *iste* egyéb előfordulásának is, hiszen a vagyoni megnevezéseknél még a névszó előtt állt. Az *ipse* esetében nem pusztán a formulától függött az elhelyezkedés, hanem attól, hogy determináns vagy főnév mellett helyezkedett el. Az *istéről* pedig megállapítható, hogy vagy főnév mellett vagy halmozásban áll, mindkét esetben a főnév mögött igyekszik állni (prenominálisan csak 6 eset van). Ha véletlenül mégis a főnév elé kerül, a *hic* mögé illeszkedik be. Erre a szintaktikai jelenségre kielégítő magyarázat nincs. Egyrészt felvethető, hogy az *iste*, ha a *hic* referenciagyengülését kompenzálja, mint ahogy az *ipse* tette az *id* esetében, akkor hátravetett pozícióban fog állni. Ekkor a rásegítő determináns hátravetett helyzete lenne az elvárt. Ugyanakkor a *hoc id ipsum faciat*-ban a *hic* – még ha gyenge is – kompenzációs törekvésnek minősíthető, mégis elől áll. A *hic* prenominális pozíciója pedig nem szolgáltat kellő magyarázatot, hiszen főnév mellett az *ipse* is előre kerül.

A fejezet konklúziójaként levonható, hogy a *hic* rövidsége, szemantikai és funkcionális gyengülése folytán kezd visszaszorulni a *praesens* és az *iste* javára. Noha az eloszlás diverz képet mutat, az oklevél hagyományörző tendenciái (így a zárványformulák) önmagukban nem elégségesek ahhoz, hogy a *hic* megrendült szerepét kétségbe vonják.⁶⁶

VI. A vizsgálat konklúziói

A ChLA-ban általános tendencia, hogy a fontos kifejezések, a kolostor (*ecclesia*, *monasterium*, *sanctus locus*), a vagyon tágabb megnevezése (*res*) vagy elhelyezkedése (*locus*, *villa*), valamint a szerződés (*charta*, *factus/facta*, *instrumentum*) névmással és/vagy metanyelvi elemekkel együtt szerepelnek a második említéstől kezdve. Ebből fakadóan az anaforikus névmások témajelölők is, azaz már egy ismert információ ismételt megjelenését jelölik. Ezzel szemben a vagyonlista elemei (a helynevek kivételével: *villa*, *marcha*, *loca*) névmás nélkül maradnak. A témajelölés magyarázható az oklevelek precizitásával, ugyanakkor az elbeszélő szövegekben is megfigyelhetőek hasonló tendenciák. Ezért Selig véleménye⁶⁷ a latin determinánshasználat átrendeződéséről igazolódott. Eszerint eredendően a latinban a főnév önálló előfordulása jelölte a határozottságot, s az *is* és *unus* biztosította a kiemelést, azonban ezek szerepét szemantikai

⁶⁶ Az *ipse* és *iste* további vizsgálata nem e tanulmány keretein belül valósul meg.

⁶⁷ Selig (1992) 114–120.

gyengülésükből fakadóan a *hic*, *ille*, *ipse* és *iste* veszi át. Mivel az oklevelek pontossága megkövetelte a kiemelést, a klasszikus korban az *is* és a metanyelvi elemek között oszlott meg ez a funkció,⁶⁸ azonban az *ipse* és *ille* térnyerése, *is* pozíciójának és funkciójának átvétele pedig bizonyítja e névmás kiemelő funkciójának visszaszorulását.⁶⁹

A *corpus* vizsgálata során látható volt, hogy a formulák egyszerre nehezítő és segítő körülmények, hiszen a jogi szövegalkotás hagyományát képviselik, s így a szöveg egy múltbéli normát képvisel. Emiatt nemcsak az általános tendenciákat vizsgáltam a szöveganyagban, hanem egyes szóróértékekre is törekedtem magyarázattal szolgálni. Ezáltal megállapítható volt nemcsak az, hogy az *is* limitált funkcióban (*id est*, *ei dat.*, *eius*) és kis mennyiségben szerepel a szövegben, hanem az is, hogy a *neutrūmi* alakja a grammatikalizáció révén elveszti mutató névmási funkcióját, s csak névmáshalmazozással fordul elő. A vizsgálat eredménye egyezik a szakirodalommal az alábbi pontokon: (1) az *id est* mellett a *hoc est* is megjelenik, tehát a *hic* váltja fel az *ist scilicet* szerepben;⁷⁰ (2) a *hic* és *iste* funkciói keverednek; (3) az *iste* adnominálisan (a ChLA-ban pronominálisan is) közeli anaforikus és deiktikus elem;⁷¹ (4) az *ipse* túlsúlyban van az *illével* szemben;⁷² (5) az *ipse* döntően adnominális és általános anaforikus funkcióban áll;⁷³ (6) *ille* és *ipse* funkciói keverednek;⁷⁴ (7) az *idem* inszignifikánssá válik.⁷⁵

Ugyanakkor a vizsgálat az *ipse* szemantikai mezejét szűkítette: a különállás kizárható anaforikus esetekben, mert nincs jelen egy olyan periféria, amelyik potenciálisan átvehetné a referencia szerepét, ill. ha mégis lenne, akkor már az első említéskor az *ipse* támogatná a főnevet. Tehát az *ipse* azonosságot fejez ki vagy nyomatékosító funkciója van az anafora mellett. Mivel az *ipse* intenzivitást fokozó tulajdonsága megmarad, s mint a vizsgálat bemutatta, független a pozíciójától (*ipse N* és *D ipse* egyaránt lehet nyomatékosító), a tanulmány ebben a kérdésben ellentmond Ciccarellinek, aki a személyes névmás mögött elhelyezkedő *ipse* nagy számából azt a következtetést vonja le, hogy a posztpozícióban gyökerezik az *ipse*

⁶⁸ Selig (1992) 177–185.; Calboli (1999) 335–336.; Calboli (2006) 157–160.

⁶⁹ Az *is* kiemelő funkciójának hagyományban rögzült maradványa az *in ea vero ratione* formula.

⁷⁰ Ciccarelli (2017) 197–198.

⁷¹ Selig (1992) 171–176.; Ciccarelli (2017) 182–185.

⁷² Aebischer (1948) 191–192; 196. (Sok helyen csak a X. sz.-ig.); Selig (1992) 153; Ciccarelli (2017) 179; Płocharz (2019) 407.

⁷³ Ciccarelli (2017) 179; 188–196.

⁷⁴ Aebischer (1948) 203; Selig (1992) 161.

⁷⁵ Herman (2003) 57.: Herman állítása ezzel ellentétes, szerinte az *idem* tovább él az *ille* és *ipse* előretörése mellett is, ugyanakkor az adatok azt mutatják, hogy még a gyengülő *is* és a *hoc* is gyakoribb nála (VIII–IX. sz.). Ciccarelli (2017) 198–201.; Płocharz (2019) 405.: Płocharz azonban azt is tanúsítja, hogy noha a VIII–IX. sz.-ban visszaesik az *idem* száma, a X. sz.-ban ismét megnő.

nyomatékosító jellege.⁷⁶ De látható például Bertocchi (2000) tanulmányában is (ahol számos példát hoz az intenzitást fokozó *ipse*re), hogy már a klasszikus korban se a névmás helye határozza meg az *intensivum*i szerepét. Emellett a tanulmányom tételesen cáfolja Ciccarelli véleményét, amikor az *ipse*t mint *superscriptus*i értelmű névmást határozza meg.

Végül az *ipse* sajátosan erős szemantikája magyarázatot szolgáltat arra, hogy miért van jelen nagyobb mennyiségben a szövegben és a határozott névelő kialakulásakor miért maradt alul az *illé*vel szemben. Hiszen az *ipse*ből csak szórványosan képződött névelő (Gascogne, baleári katalán, logudorói szárd).⁷⁷ Ráadásul a ChLA szöveganyaga egybecseng Płocharz itáliai okleveleken végzett vizsgálatának eredményével, miszerint az *ipse* azokon a területeken válik felülreprezentálttá a jogi szaknyelvben, ahol nem alakult ki belőle névelő.⁷⁸

Emellett a vizsgálat a *hic* funkcióvesztésében bekövetkező kezdeti erózió jeleit is analizálta, s erre vezette vissza a *hic*, *iste* és *praesens* közötti dinamikus megoszlást. Ciccarellivel ellentétben a szent galleni oklevelek nem mutatják, hogy az *iste* 1. és 2. személyű ige- és névmási alakokkal állna.

A szintaktikai analízis eredménye nem konzekvens: az *ipse* ugyan egy kivételtől eltekintve főnév előtt és determináns után áll formulától függetlenül, amelyet többé-kevésbé követ a *hic*, ezzel szemben az *ille* már nagyobb eltéréseket is mutat, az *iste* pedig rácáfol az előbbiekre. A vizsgálat azonban semmiképp sem állhat meg itt, mert az *ipse* okleveles formulákban való szerepe még nem teljesen tisztázott, ami előrevetíti egy későbbi összevetés elvégzését *ipse* és *iste* között.

⁷⁶ Ciccarelli (2017): 194.

⁷⁷ Aebischer (1948) 193; Tamás (1977) 101; Ledgeway (2012) 100–105.

⁷⁸ Płocharz (2019) 407: az *ipse* előfordulása a longobárd, északi oklevelekben jóval meghaladja a délit.

Bibliográfia

Adamik Béla (2009), „A latin nyelv történetének korszakolása”, in: (Uő.), *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*, Budapest, 15–27.

Adamik Béla (2018), A szóvégi s kiesésének problémája a latin feliratok tükrében, *Antik tanulmányok* 62., 31–53.

Aebischer, P. (1948), Contribution à la protohistoire des articles ille et ipse dans les langues romanes, *Cultura Neolatina* 8., 181–203.

Banniard, Michel (1998), „Ille et son système: chronologie du développement (IIIe-VIIIe siècles)”, in: Callebat, Louis (ed.), *Latin vulgaire-latin tardif IV: Actes du 4e Colloque International sur le latin vulgaire et tardif, Caen, 2-5 septembre 1994*, Hildesheim – Zürich – New-York, 313–321.

Bertocchi, Alessandra (2000), Ipse as an intensifier, *Journal of Latin Linguistics* 5.1, 15-30.

Calboli, Gualtiero (1999), „Zur Syntax der neuen vulgärlateinischen Urkunden aus Murécine”, in: Petersmann, Hubert and Kettemann, Rudolf (ed.), *Latin vulgaire - latin tardif V. Actes du Ve Colloque international sur le latin vulgaire et tardif. Heidelberg, 5-8 september 1977*, Heidelberg, 331–344.

Calboli, Gualtiero (2006), „Encore une fois sur les tablettes de Murécine”, in: Abellán, Carmen Arias (ed.), *Latin vulgaire-Latin tardif VII. Actes du VIIème Colloque international sur le latin vulgaire et tardif*, Sevilla, 155–168.

Carlier, Anne – De Mulder, Walter (2010), „The emergence of the definite article: *ille* in competition with *ipse* in Late Latin”, in: Davidse, Kristin – Lieven Vandelanotte, Lieven – Cuyckens, Hubert (eds.), *Subjectification, intersubjectification and grammaticalization*, Berlin, 241–275.

ChLA 1-2 = *Chartae Latinae antiquiores. Facsimile edition of the Latin charters prior to the ninth century*. Edited by Albert Bruckner and Robert Marichal, Part I. Switzerland: Basle – St.Gall, Olten & Lausanne 1954, Part II. Switzerland: St.Gall – Zürich, Olten & Lausanne 1956.

Ciccarelli, Rossana (2017), „I dimostrativi. Tra norma e uso”, in: Sornicola, Rosanna – D’Argenio, Elisa – Greco, Paolo (ed.), *Sistemi, norme, scritture. La lingua delle più antiche carte cavensi*, Nápoly, 175–202.

Fruyt, Michèle (2003), „Anaphore, cataphore et déixis dans l’Itinéraire d’Egérie”, in: Solin, Heikki – Leiwo, Martti – Halla-aho, Hilla (ed.), *Latin vulgaire latin tardif VI. Actes du VIe colloque international sur le latin vulgaire et tardif. Helsinki, 29 août – 2 septembre 2000*, Hildesheim, Zürich, 9–119.

Galdi, Giovanbattista (2022), „Aspects of Juridical Language in Saint Benedict’s Rule”, in: *Latin vulgaire – latin tardif XIV*, Ghent (Handout)

Giusti, Giuliana (2001), „The Birth of a Functional Category: From Latin ILLE to the Romance Article and Personal Pronoun”, in: *Current Studies in Italian Syntax. Essays Offered to Lorenzo Renzi* (ed.) Cinque, Guglielmo – Salvi, Giampaolo, Oxford, 157–172.

Herman, József (2003), *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*, Budapest

Kaser, Max (1971), *Das römische Privatrecht. Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht. Band I.*, München

Ledgeway, Adam (2012), „Configurationality and the rise of functional structure”, in: Uő., *From Latin to Romance. Morphosyntactic Typology and Change*, Oxford

Leumann, M. – Hofmann, J. B. – Szantyr, A. (1972), *Lateinische Grammatik. Band II.2. Lateinische Syntax und Stilistik*, München, 81–118.

MLLM = *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Edited by Niermeyer, J. F. (1976), Leiden

Nemes Szilvia (2020), „τοῦτο δ' ἐστὶν ἡ τιμὴ τοῦ βασιλικοῦ σίτου: A unique clause and its function from the practice of the Ptolemaic Egypt”, in Petrucci, A. (ed.): *I rapporti fiduciari: temi e problem*, Torino, 319–334.

Płocharz, Piotr (2019), Latinophonie altimédiévale en Italie méridionale. Étude des démonstratifs dans les chartes. Le cas de IPSE, *Acta Antiqua Scientiarum Hungaricae* 59., 399–411.

Renzi, Lorenzo (1997), „Fissione di lat. ILLE nelle lingue romanze”, in: Holtus, G., Kramer, J. – Schweickard, W. (ed.), *Italica et Romanica: Festschrift für Max Pfister zum 65. Geburtstag*, Berlin, 7–18.

Rio, Alice (2009), „*Formulae as a Historical Source: Limits and Possibilities*”, in: (Uő.), *Legal Practice and the Written Word in the Early Middle Ages Frankish Formulae, c. 500–1000*, Cambridge, 165–240.

Selig, Maria (1992) *Die Entwicklung der Nominaldeterminanten*, Tübingen

Skrzypek, D. – Piotrowska, A. – Jaworski, R. (2021), „Reference in Discourse and Models of Article Grammaticalization”, in: Uők., *The Diachrony of Definiteness in North Germanic*, Leiden, 12–69.

Tamás Lajos (1977), *Bevezetés az összehasonlító latin nyelvtudományba*, Budapest

TLL = *Thesaurus Linguae Latinae* (<https://thesaurus.badw.de/tll-digital/tll-open-access.html>; utolsó online elérés: 2023. 01. 08.)

Väänänen, Veiko (1981)³, *Introduction au latin vulgaire*, Paris

Zeller, Bernhard (2021), „Language, Formulae, and Carolingian Reforms: The Case of the Alemannic Charters from St Gall”, in: Gallagher, Robert – Roberts, Edward – Tinti, Francesca (ed.), *The languages of early medieval charters: Latin, Germanic vernaculars, and the written word*, Leiden, 154–187.

ChLA 46. oklevél (saját fordítás)

Krisztus nevében. A szent úrnak és szent Gál kolostora Krisztusban tisztelt, durgai apátjának, Autmarnak. Én, Cauzpert lelkem megváltásáért adományt ajánlok fel a monostorotoknak, szent Gál kolostorának, ahol <annak> teste nyugszik, vállalatok kötelezettséget szerény vagyonom elfogadására lelki üdvömért, átadom nektek és azt kívánom, hogy örök adomány legyen számotokra, tudniillik a Breisgauban lévő, amelyek azon a településen vannak, amit Warmbachnak neveznek, és ami van *Warbinbachban, Hertenben, Minselnben és *Adagilinswilaréban, amit csak ezeken a településeken jelenleg birtoklok, jószágokat, házakat, majorságokat, jobbágyokat, termőföldeket, réteket, erdőket, legelőket, vizeket és a vizek csatornáit, éppúgy ingót mint ingatlant, mindenből mindent, a részemet hiánytalanul, ami nekem jutott a fivéreim közül, tárgynaptól fogva átadom szent Gál monostorának és az ugyanott szolgáló szerzeteseknek, és ezekért a dolgokért évente bérleti díjat akarok fizetni, tudniillik egy aranyat, és amennyiben fiúgyermekem születik, maradjon meg ugyanebben a bérletben, és amennyiben lánygyermekem születik, birtokolja ugyanezen javaimat, fizesse ugyanezt a bérleti díjat, ami fent leíratott, és ama javaim legyenek a fentnevezett kolostor birtokában, és amennyiben így nem akarnák fizetni a bérleti díjat, onnantól fogva semmilyen hatalmuk se legyen <felettük>, és ama szerény vagyonom maradjon a fent említett kolostornál, hogy rendelkezzenek Isten nevében mindenben, amit csak attól kezdve a kolostor részéről tenni kívánnak. Ha valaki, én vagy az örököseim, vagy valamely ellenérdekelt fél, aki megpróbálja megszegni ezt az adományozást, fizesse akkor meg a követelt bírságot a hatóság részére, és a kincstárnak két font aranyat és három font ezüstöt, és nemkülönben ez az adományozás szilárdan és tartósan maradjon meg mindenkor. Készült szent Gál kolostorában, nyilvánosan. Cauzpert aláírása, aki kérte, hogy ez az adományozás legyen. ... (tanúk nevei) ... Én, Liutfrit pap aláírtam, október 26-án a mi urunk, Pippin királyunk uralkodásának harmadik évében.

*A hely nevét nem sikerült azonosítani. A helynevek azonosítása a ChLA érdeme.